

Психологічний аналіз взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку її рефлексії

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини

О.В. Данько

здобувач кафедри педагогіки та психології, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

У статті представлено психологічний аналіз основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку рефлексії.

В статті представлений психологічний аналіз основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості в залежності від рівня розвитку рефлексії.

The article highlights a psychological analysis of the main results of the empirical study of the relationship between subjective and objective indicators of professional self-determination of a person depending on the level of reflection development.

Ключові слова: суб'єктивні та об'єктивні показники, професійне самовизначення, рефлексія.

Постановка проблеми

Проведений теоретичний аналіз виконаних психологічних досліджень показав, що уявлення про професію, очікування від неї, спрямованість суб'єктів професійного становлення піддаються динаміці [1-3 та ін.]. При цьому емоційна сфера людини також змінюється в процесі ознайомлення з майбутньою або реальною професійною діяльністю та пов'язана певними співвідношеннями зі ступенем задоволеності різними потребами, що спрямовують професійне самовизначення молоді. Тобто між когнітивним та емоційним компонентами професійного самовизначення є реальна поведінка. Ці розбіжності багато в чому обумовлені здатністю людини до рефлексії, що в усіх людей розвинена різною мірою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми самовизначення дає

змогу зробити висновок про те, що у більшості вчених цей термін пов'язаний із поняттям «особистість». Представниками цього підходу є О. Леонт'єв, М. Гінзбург, І. Кузнєцов та інші. Значний внесок у вивчення професійного самовизначення внесли зарубіжні психологи: Ш. Бюлер, Е. Гінцберг, Д. Міллер, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпер, Ф. Штерн та інші. Вивчення проблем, пов'язаних із професійним самовизначенням військовослужбовців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло своє відображення в низці досліджень вітчизняних психологів (М. Корольчук, Г. Ложкін, В. Осьодло, О. Сафін та інші) [4-6]. Для нашого дослідження найбільш прийнятними є підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення таких учених як: М. Гінзбург, М. Пряжников (ціннісно-смысловий феномен); П. Шавірь, Н. Андреева (результат зовнішніх впливів на основу, що містить сукупність особистісних особливостей); В. Бодров,

О. Галаганова (розвиток професійної придатності); О. Орлов (як механізм професійно-особистісної персоніфікації); О. Осницький, В. Сафін, Г. Ніков, Т. Рогачова (розвиток різних компонентів самосвідомості суб'єкта); Є. Климов, І. Кузнецов (зміна змісту діяльності); О. Головаха (життєва перспектива особистості); С. Калініна (спрямованість мотивації «на себе», «на професію», «на суспільні потреби») тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні у психології вивчення професійного самовизначення майбутніх офіцерів залишається поза належною увагою. У прямій постановці психологічне забезпечення професійного самовизначення курсантів ВНЗ досі не розглядалося.

Формування цілей статті

Метою цієї статті є ознайомлення з даними психологічного аналізу основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку рефлексії.

Виклад основного матеріалу дослідження

На основі вищенаведеного ми вважаємо, що установки суб'єктів професійного самовизначення різною мірою впливають на реальну поведінку в процесі професійного становлення молодих людей. Тому перший крок був спрямований на виявлення рефлексивних здібностей суб'єктів професійного становлення. Для цього ми використали 16-факторний опитувальник Р. Кеттела (шкала Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль») [7]. Як додаткова перевірка була використана методика, що вимірює рівень і спрямованість суб'єктивного контролю, розроблена в НДІ ім. В. Бехтерева (шкала загальна інтернальність (Із), інтернальність у сфері досягнень (Ід) і невдач (Ін)) [8]. Ці методики

дають змогу визначати прагнення людини контролювати власну поведінку, бути відповідальною та цілеспрямованою, схильною до самоаналізу своїх вчинків і пов'язувати їхні результати зі своїми сильними та слабкими сторонами, бачити першопричину того, що відбувається з людиною, у самому собі. За результатами діагностики були отримані дані в обстежуваних вибірках. Представлені групи сформовані на основі відсутності: розбіжностей у суміжних вибірках (абітурієнти та першокурсники; п'ятикурсники та офіцери). Якщо проаналізувати динаміку рефлексивних здібностей в обстежуваних групах, то слід зазначити, що абітурієнти і першокурсники, не відрізняючись між собою за досліджуваними ознаками, мають близько 20% оцінок, які класифікуються як низький рівень розвитку рефлексивних здібностей, і лише 12% респондентів, віднесених до групи з високим самоконтролем (фактор Q3). У міру навчання у ВНЗ це співвідношення змінюється. Уже до 3-го курсу лише 11% курсантів класифіковані як суб'єкти з низьким рівнем самоконтролю, а 16% мають високий рівень самоконтролю та відповідальності (Q3), також збільшується кількість курсантів, віднесених до групи із середнім індексом розвитку за фактором Q3 – з 69% до 73%. При цьому між названими групами існують значущі відмінності за критерієм Ст'юдента на рівні $p < 0,05$ ($t = 2,12$).

Студенти 5-го курсу та молоді офіцери-прикордонники не відрізняються між собою за рівнем розвитку рефлексивних здібностей, але процентне співвідношення осіб, віднесених до групи з високорозвиненим самоконтролем (Q3) в узагальненій вибірці становить 18%. І хоча відмінностей між групою третьокурсників і вибіркою п'ятикурсників і молодих офіцерів не зафіксовані за фактором Q3, існують значущі розбіжності за іншими показниками (Ід, Ін). У цілому за цими результатами можна зробити висновки, що рівень рефлексивних здібностей (Q3), тобто здібності усвідомлювати себе, у

суб'єктів професійного самовизначення збільшується до 3-го курсу і потім відносно стабілізується. Очевидно, кризові процеси на третьому курсі, описані нами раніше, і є наслідком розвитку рефлексії у курсантів, що призводить у складних умовах до більш критичного осмислення власних позицій у майбутній професії. Аналогічна динаміка відзначена і при розгляді загальної інтернальності в обстежених групах. До 3-го курсу оцінки загальної інтернальності підвищуються порівняно з групою абітурієнтів і першокурсників ($t = 2,21$ при $p < 0,05$), потім до 5-го курсу й далі оцінки за цим фактором стабільні. Тобто фактори Q3 і I3 змінюються за часом узгоджено. Таким чином, і ці результати свідчать на користь висновку про динаміку рефлексивних здібностей суб'єктів професійного становлення, зробленого раніше.

Аналіз оцінок локусу контролю у сфері досягнень і невдач показує, що абітурієнти та першокурсники більшою мірою пов'язують невдачі у власному житті з випадковими факторами, тобто вони не схильні бачити причини недосягнення результатів у самому собі. «Життєві перемоги» – ця категорія респондентів, навпаки, більшою мірою приписує власним заслугам, не вважаючи їх збігом випадкових обставин, допомоги ззовні тощо, що й відзначено в отриманих оцінках: 26% респондентів віднесено до групи з низьким і 18% – до групи з високим індексом розвитку за фактором Ін; за фактором Ід «картина» протилежна – більша частина оцінок (20%) сконцентрована у групі з високим локусом інтернального контролю у сфері досягнень і менша частина (13%) – у групі з низьким рівнем суб'єктивного контролю в досягненнях.

До 3-го курсу розподіл оцінок за факторами Ід і Ін змінюється (відмінності значущі за критерієм t-студента на рівні $p < 0,05$ при порівнянні з групою абітурієнтів і першокурсників; для Ін $t = 2,54$; для Із – $t = 2,08$). Близько 27 і 28% студентів за факторами Ід і Ін відповідно віднесені до групи з високим індексом

розвитку суб'єктивного контролю і 12%, 17% респондентів за цими факторами перебувають у групі з низьким рівнем розвитку інтернального контролю у сфері досягнень і невдач. Відзначена раніше криза самооцінки в цій групі респондентів супроводжується збільшенням числа курсантів, схильних власні досягнення і невдачі пов'язувати з особливостями своєї поведінки, здібностей тощо. Іншими словами, причина того, що відбувається, з курсантами в їхньому житті сприймається як результат власних зусиль, помилок, достоїнств і недоліків, тобто вони більшою мірою стають відповідальними за свої вчинки, прийняті рішення, що й означає розвиток рефлексії.

До 5-го курсу й далі розподіл оцінок за факторами Ід і Ін стає більш збалансованим. Оцінки в групах із низьким і високим індексами розвитку за цими показниками стають приблизно однаковими з незначною перевагою респондентів із високорозвиненим рівнем суб'єктивного контролю у сфері досягнень і невдач. Статистичне порівняння цієї вибірки із групою 3-го курсу виявляється значущим за фактором Ід ($t = 2,13$ на рівні $p < 0,05$). Більш збалансоване відношення до перемог і невдач у вибірці п'ятикурсників і молодих офіцерів-прикордонників ми пов'язуємо з більш повним усвідомленням самого себе, появою чітких уявлень про свої можливості та здібності, переваги та бажання, а також із підвищенням довільної саморегуляції, що припускає полегшене функціонування психологічних механізмів захисту, більш інтегровану та погоджену взаємодію свідомого й несвідомого в людині. Зокрема ця теза підтверджується висновками аналізу задоволеності різними потребами у групі молодих офіцерів та їхньою оцінкою емоційної комфортності.

Таким чином, аналіз динаміки рефлексивних здібностей в обстежуваних вибірках показав, що схильність до самоаналізу, більш адекватному оцінюванню самого себе, прийняттю відповідальних рішень, здатність відповідати за свої

вчинки зростають у міру реального перебування в соціально-професійному середовищі.

Наступний експериментальний етап був присвячений дослідженню впливу установок суб'єктів професійного становлення на їхню реальну поведінку в процесі професіоналізації у ВНЗ і результативність самовизначення у професії залежно від ступеня розвитку рефлексії. Друге підзавдання було присвячене дослідженню успішності професійного становлення у взаємозв'язку з професійними установками суб'єктів, що самовизначаються. Для виявлення реальних поведінкових паттернів суб'єктів професійного самовизначення нами була розроблена анкета, що дає змогу методом незалежних характеристик оцінювати ступінь прояву різних особливостей у поведінці обстежуваних. Основні смислові блоки розробленої анкети ми намагалися наблизити до факторів, виявлених нами в процесі розроблення опитувальника професійних установок респондентів. Аналіз отриманих результатів показав, що зовнішня оцінка реальної поведінки відрізняється від готовності суб'єктів професійного самовизначення вирішувати різні завдання професійного становлення певним чином. Якщо взяти до уваги сумарну різницю між оцінками установок суб'єктів професійного становлення та оцінками реальної поведінки у суміжних факторах, то можна помітити, що найбільша різниця відзначається в абітурієнтів. У міру навчання у ВНЗ ця різниця зменшується: на 1-му курсі вона стає менш відчутною, а до 3-го курсу й далі в цілому стабілізується та відчуває невеликі відхилення від середньої величини. У цьому зв'язку можна констатувати, що динаміка зміни оцінок реальної поведінки суб'єктів професійного самовизначення в цілому не відрізняється від характеру змін в установках респондентів, якщо не враховувати установки абітурієнтів і першокурсників. Це означає, що до третього курсу погодженість професійних установок і реальної поведінки в про-

цесі професійного становлення у ВНЗ стає більш помітною та відчутною. Ця закономірність є наслідком більш усвідомленого ставлення до майбутньої професії, до власних можливостей і здібностей, а також здатності задовольнити наявні потреби. Для перевірки цього припущення нами було уведено проміжні змінні (P1-P5), отримані в результаті врахування оцінок професійних установок респондентів та оцінок їхньої реальної поведінки за різними факторами. Ми отримали розрахункові значення залежної змінної, смисл якої полягає в оцінці реальної поведінки респондентів відповідно до їхніх установок. Незалежною змінною виступали оцінки рефлексивних здібностей.

Для оцінки впливу рефлексивних здібностей на індекс згоди нами було використано однофакторний дисперсійний аналіз, де фактор, що впливає, мав градацію за рівнем розвитку рефлексивних здібностей: низький, середній, високий. «Сирі» значення рефлексивних здібностей виходили з усереднених значень суми факторів Q3 і I3, при цьому для розрахунку було використано відносні результати тестування до максимально можливих оцінок за відповідними шкалами. Це дало змогу оперувати даними в єдиній числовій розмірності. Як видно з отриманих розрахункових значень, наше припущення підтвердилося. Дійсно внутрішньогрупова мінливість менша за сумарними показниками, ніж міжгрупова. Тобто, зміни коефіцієнтів згоди у різних групах обумовлені не випадковими факторами, а їхньою приналежністю до цих груп, тобто різним рівнем розвитку рефлексивних здібностей. Розрахункове значення критерію Фішера виявилось високозначущим ($F = 51,3$ при $p < 0,001$), при цьому коефіцієнт детермінації дорівнює $R^2 = 0,502$. Це означає, що рефлексивні здібності здатні пояснювати близько 50% розкидів в оцінках, що описують непогодженість установок респондентів з їхньою реальною поведінкою. Таким чином, проведений

аналіз показав правильність наших припущень відносно впливу установок респондентів на поведінковий компонент професійного самовизначення залежно від рівня розвитку рефлексивних здібностей.

Далі ми з'ясували ступінь «прямого» зв'язку установок з реальною поведінкою респондентів. Проведений із цією метою кореляційний аналіз в узагальненій вибірці показав, що, незважаючи на наявність значущих коефіцієнтів зв'язку між усіма порівняними за змістом факторами, значення статистичних критеріїв у цих диадах збільшується при переході до аналізу на вибірковому матеріалі курсантів старших курсів. З одержаних даних видно, що установки, виявлені нами в процесі факторного аналізу, корелюють із зовнішніми оцінками поведінки суб'єктів професійного самовизначення. Найбільше чітко в реальній поведінці проглядаються внутрішні установки на раціональність і підконтрольність подій, що відбуваються, прагнення до планування, прогнозування результатів діяльності і т.д., тобто йдеться про саморегуляцію людиною власної поведінки (зв'язок між факторами: РРД і РП описується $r = 0,27^{**}$ при $p < 0,01$). Очевидно, цей бік психічної сфери є базовим стосовно інших, оскільки життєвий досвід у цьому контексті починає формуватися практично з моменту усвідомлення людиною власного тіла, тому він достатньо стійко переноситься й на відносно нові ситуації в житті.

Детальний аналіз кореляційних мат-

риць, побудованих на різних вибірках, показує, що, незважаючи на зменшення числа респондентів у аналізованих вибірках, кількість і сила значущих коефіцієнтів зв'язку у групі 3-го і 5-го курсів значно збільшується. Якщо взяти до уваги результати діагностики рефлексивних здібностей у різних групах, а також результати дисперсійного аналізу і сформульовані висновки, тоді пояснення отриманих розбіжностей стають очевидними. Тобто розвиток рефлексивних здібностей суб'єктів професійного обумовлює більш сильні взаємозв'язки установок суб'єктів професійного становлення з їхньою реальною поведінкою.

Висновки

Таким чином, проведений аналіз дає нам змогу зробити висновки відносно впливу установок на реальну поведінку суб'єктів професійного становлення, успішність оволодіння засобами професійної праці, ролі рефлексивних здібностей молодих людей у професійному самовизначенні, а також відносно динаміки у професійному розвитку майбутніх офіцерів-прикордонників. Подолання кризи самооцінки власних здібностей і можливостей дає змогу більш адекватно оцінювати перспективи у майбутній професії, що супроводжується зростанням рівня розвитку рефлексивних здібностей. Подальший професійний розвиток не викликає різких змін у рівні рефлексії, включаючи початок трудової кар'єри.

Література

1. *Бородулькіна Т.О.* Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості / Т.О. Бородулькіна // Проблеми заг. та пед. психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т.9. – Ч.2. – С.39–47.
2. *Кузнецов И.Ю.* Психологические особенности профессионального самоопределения в разнотипных профессиях: дисс. канд. ... психол. наук / И.Ю. Кузнецов. – М., 2000. – 141 с.
3. *Шавир П.А.* Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.
4. *Корольчук М.С.* Характеристика етапів професійного розвитку і формування особистості в професійній діяльності: [професіоналізація особистості з початком проф. самовизначення] / Корольчук М.С. // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. Сер.: Психол. науки / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2006. – Вип. 41. – Т.1. – С.165–168.
5. *Осьодло В.І.* Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В.І. Осьодло. – К: ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.

6. *Сідак В.С.* Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України: монографія / В.С. Сідак, О.Д. Сафін. – К.: Вид-во НА СБ України, 2004. – 178 с.

7. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д.Я. Райгородский. – Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

8. *Бажин Е.Ф.* Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткінд // Психологический журнал. – Т.5. – 1984. – №3. – С.152-162.